

УДК 94 (478)

Тетяна Арзуманова

РОСІЯНИ В ЕТНІЧНІЙ СТРУКТУРІ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Розглянуто проблеми якісного та кількісного складу росіян в етнічній структурі населення Харківської губернії у другій половині ХІХ ст. Доведено, що впродовж вказаного періоду відбувалися процеси зростання чисельності росіян у структурі населення регіону, зміцнення позицій російської мови у галузях промислового виробництва, торгівлі, освіти, науки, у повсякденному вжитку, перетворення Харкова у російськомовне місто з домінуючою російською культурою.

Ключові слова: Харківська губернія, русифікація, етнічна структура, росіяни, етнічна ідентифікація.

У сучасній українській історіографії одним з провідних напрямків досліджень виступає регіональна історія. Вивчення етнічного аспекту історії Харківської губернії в другій половині ХІХ ст. дозволяє проаналізувати особливості культурного, етномовного, соціально-економічного розвитку регіону впродовж ХХ – початку ХХІ ст.

Основу джерельної бази дослідження склали матеріали переписів населення Харківської губернії, Харкова (1864, 1879 рр.) та загальноросійського перепису населення 1897 р. У зазначених переписах етнічна належність респондентів визначалась на основі питання про рідну мову (мову повсякденного спілкування), що не завжди співпадало і вело до значних погрешностей у визначенні кількості представників різних етносів, особливостей їх розселення, освітнього рівня, діяльності [12; 13; 17]. До джерел також можна віднести розвідки К. Щекова та М. Сумцова, у яких висвітлено характер відносин між українцями та росіянами в Харківській губернії, проаналізовано причини початку русифікації регіону [7; 16; 18].

Дослідження етнічного розвитку Харківської губернії започатковано Д. Багалієм. Історик описав особливості соціально-економічного та культурного життя росіян у Харкові, визначив причини їх переселення до Харкова і вплив на етнолінгвістичний та етнокультурний розвиток краю [1–2].

У радянській та сучасній українській історіографії дослідники звертали більшу увагу на вивчення економічного і культурного розвитку національних меншин Харкова у зазначений період, до числа яких росіян не відносили [3; 9; 11]. Спеціальні роботи, присвячені вивченню місця росіян в етнічній структурі Харкова другої половини ХІХ ст. відсутні.

Метою статті стала спроба проаналізувати місце російського населення в етнічній структурі Харківської губернії в другій половині ХІХ ст., його вплив на економічний, етнолінгвістичний та етнокультурний розвиток цього регіону.

Визначення етнічної структури населення Харківської губернії у другій половині ХІХ ст. ускладнюється низкою причин. По-перше, під час переписів не завжди підраховувалась етнічна належність респондентів. По-друге, етнічна належність визначалась на основі рідної мови опитуваних, не обов'язково вона співпадала із даними про етнічність [8].

За свідченням джерел, Харківська губернія належала до числа губерній з домінуючим українським населенням. При цьому російське населення також займало значні позиції. Проте з моменту початку колонізації Слобожанщини і до ХІХ ст. взаємопроникнення та синтез російської і української культур були мінімальні за відсутності активних економічних та особистих контактів між представниками цих двох народів. Дуже рідкі були випадки екзогамних шлюбів між ними.

Як зазначали сучасники, відносини між селянами-росіянами і українцями не завжди були добросусідськими: "малорос називає великороса москалем та кацапом, а великорос, у свою чергу, – хохлом, нерідко з епітетом "безмозгий"... Шлюби між великоросами та малоросами надзвичайно рідкісні" [15, с. 50]. Певною мірою антагоністичні стосунки між цими етносами характеризують і усні джерела – поширені на Харківщині прислів'я та приказки: "Тату! Тату! Москаль лізе до хати! – Мовчи, синку, нехай лізе, аби не москаль!" або "З москалем знайся, а каменюку за пазухою держи!" [15, с. 50]. "Хохол тупіше ворони, але хитріше чорта", "Хохол не збреше, та й правди не скаже", "Де два хохли, там три гетьмани", "Коли хохол народився, євреї заплакав" [6, с. 563].

М. Сумцов описував поширену в ХІХ ст. на Слобожанщині казку, "вигадану москалями", що на "хохлі чортова голова": "якось апостол Петро побачив, що "хохол" б'ється з чортом, розгнівався і позрубав їм голови, але милосердний Господь приказав йому понадівати їм голови знов. Петро поспішив та й переплутав голови: на чорта надів "хохлацьку", а на "хохла" – чортову. Таким здається великоросам їх "менший брат". Дослідник зазначав, що "ворожа казка зайшла навіть в Харківщину і інколи "малороси"

її розказують сміху ради, не почуваючи й не помічаючи тут гостро ворожого глузування над ними самими" [16, с. 23].

Особливості розвитку культури, менталітету росіян та українців на Слобожанщині цікавили сучасників, які залишили порівняльні характеристики двох народів: "Одежда на малорусе опрятнее и чище, чем на русском; лаптей он не носит, а ходит в чоботах. Пища его менее груба, чем русского – он любит преимущественно растения: мяса ест мало, исключая свиного сала, которое составляет его любимое кушанье" [16, с. 23]. Відмінність між українцями і росіянами була і в побудові сім'ї – на відміну від великої патріархальної сім'ї росіян, у українців "женатый сын отделяется от отца, хотя это и розоряет его хозяйство" [16, с. 24].

Одним із перших переписів, що відобразив етнічний склад населення Харківської губернії, був перепис 1864 р. Етнічна належність респондентів визначалась на основі даних про рідну мову. Можна припустити, що респондентам ставилось питання про мову повсякденного спілкування. Згідно з матеріалами перепису, росіяни складали 8,3 % населення губернії [12, с. 124–127]. На нашу думку, певна кількість українців, особливо тих, хто мешкав у Харкові, визначили мовою свого повсякденного спілкування російську, і на підставі цього були віднесені до групи великоросів. До росіян передусім були віднесені і представники інших народів – євреїв, поляків, німців та інших, які також мовою свого спілкування називали російську. Згідно з даними перепису лише 0,18 % населення губернії віднесено до категорії не малоросів і не українців.

Підтвердженням цієї гіпотези слугує той факт, що найбільша частина усіх росіян Харківської губернії (40,5 %) мешкали у Харківському повіті [12, с. 124–127]. На жаль, перепис 1864 р. не дає даних окремо по м. Харкову, але, на нашу думку, більшість росіян та віднесених до цієї категорії українців і представників інших національностей, мешкали саме у Харкові як економічному та освітньому центрі.

Таблиця 1

Росіяни в етнічній структурі населення Харківської губернії за переписом 1864 р. (тис., %)

Повіт	Українці	Росіяни		Інші народи	Всього
		кількість в повіті	% від загальної кількості в губернії		
Харківський	120176 (71,2 %)	46892 (27,7 %)	40,5 %	832 (1 %)	168860
Валківський	94169 (99,1 %)	527 (0,56 %)	0,5 %	29 (0,03 %)	94725
Богодухівський	85213 (83,76 %)	16587 (16,2 %)	14,3 %	41 (0,04 %)	101841
Охтирський	91774 (92,78 %)	7152 (7,2 %)	6,1 %	18 (0,02 %)	98944
Лебединський	114832 (98,7 %)	1450 (1,2 %)	1,3 %	62 (0,05 %)	116344
Сумський	126604 (92,6 %)	3525 (7,1 %)	3 %	127 (0,3 %)	49184
Ізюмський	157721 (96,6 %)	5334 (3,3 %)	4,6 %	106 (0,06 %)	163161
Зміївський	87172 (92,8 %)	6737 (7,1 %)	5,82 %	122 (0,01 %)	94031
Куп'янський	98594 (85,8 %)	15502 (13,5 %)	13,4 %	81 (0,07 %)	114177
Вовчанський	84635 (92,4 %)	6961 (7,5 %)	6 %	45 (0,05 %)	91641
Старобільський	213821 (97,6 %)	4982 (2,3 %)	4,3 %	79 (0,03 %)	211882
Всього по губернії	1274711 (91,5 %)	115649 (8,3 %)	100 %	2512 (0,2 %)	1392872

Підраховано автором на матеріалах [12, с. 124–127].

З даних таблиць можна зробити висновок про те, що росіяни у Харківській губернії були найменш представлені в структурі населення Лебединського (1,2 %) та Старобільського (2,3 %) повітів, а найбільш – в Харківському (27,7 %), Богодухівському (16,2 %) та Куп'янському (13,5 %) повітах. Територія цих повітів заселялась ще з XVI століття російськими служилими людьми, старообрядцями. Наприклад, дітьми боярськими Чугуївської вартової служби вздовж річки Уди були засновані села: Введінське, Тернове, Покровське, Васіщево, П'ятниця, Тетлега, Кочеток, Шубіно. Старообрядці-росіяни мешкали у селах Старовірівка, Кам'яна Яруга, Руська Лозова. На початку XIX ст. росіяни були переселені до заснованих у Чугуєві військових поселень і т. п. [7, с. 16, 23, 52].

Дані про етнічну структуру Харкова з'явилися після проведення перепису населення міста у квітні 1879 р. Так, росіяни складали 60,3 % населення, українці – 29,2 %, німці – 2 %, поляки та інші етноси – 1,26 % [17, с. 152–159]. Серед росіян у Харкові спостерігалось домінування чоловіків над жінками: 57 %. Це можна пояснити тим, що у другій половині XIX ст. Харків перетворився в економічний центр, куди на роботу стали приїжджати вихідці з етнічних російських губерній – Курської, Воронежської, Орловської та інших. Також можна припустити, що українці-чоловіки, які мали освіту, ідентифікували себе з росіянами за мовою спілкування. Серед жінок рівень письменності був значно нижчий, тому українки та представниці інших етносів визнавали мовою спілкування свою рідну мову і на основі цього відносились до свого етносу.

Однак, незважаючи на довготривале співіснування з росіянами, домінування росіян у структурі Харкова, в середині XIX ст. це місто було українським, його населення зберігало українську мову, національний одяг, звичаї та традиції [2, с. 130].

Більш повну інформацію про етнічний розвиток Харківської губернії та Харкова зібрано під час проведення загального перепису населення Російської імперії у 1897 р. На жаль, цей перепис також не розкрив реальної картини етнічного розвитку через некоректну постановку питання: респондентам ставилися питання не про їх етнічну належність, а про рідну мову. На основі даних про мову визначалась етнічна належність опитуваних.

Однак навіть такий неповний аналіз дозволив встановити, що на території Харківщини проживала значна кількість етносів. Цей регіон, на відміну від сусідніх етнічних російських (Курської, Воронежської), або етнічно українських губерній (Полтавської) був заселений представниками різних національностей. Усього на території Харківської губернії мешкали представники 45 народів: українці – 80,62 %, росіяни – 17,69 %, білоруси – 0,41 % (слов'янські народи разом складали – 98,72 % населення), євреї – 0,51 %, німці – 0,36 %, поляки – 0,24 %, татари – 0,05 %, вірмени – 0,02 %, цигани – 0,01 % [13, с. 13].

Таблиця 2

Росіяни в етнічній структурі Харкова та Харківської губернії за матеріалами перепису 1897 р.

Народ	Харків			Харківська губернія		
	чоловіки	жінки	всього в місті	чоловіки	жінки	всього
Росіяни	57755	52659	110414	225803	215133	2492316
	52,3 %	47,7 %	63,4 %	51,2 %	48,8 %	17,7 %
Українці	23430	21662	45092	1004372	1005039	2009411
	51,9 %	48,1 %	25,9 %	50 %	50 %	80,6 %
Білоруси	441	171	612	4936	5322	10258
	72 %	28 %	0,35 %	48,1 %	51,9 %	0,4 %
Поляки	2853	1116	3969	4056	1854	5910
	72 %	28 %	2,3 %	68,6 %	31,4 %	0,2 %
Німці	1120	1233	2353	4504	4576	9080
	47,5 %	52,5 %	1,4 %	49,6 %	50,4 %	0,4 %
Євреї	5421	4427	9848	7007	5643	12650
	55 %	45 %	5,6 %	55,3 %	44,7 %	0,5 %

Підраховано автором на основі аналізу "Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г." [13, с. 127, 147].

Матеріали перепису дозволяють скласти уявлення про чисельність та рівень освіти росіян в Харківській губернії наприкінці XIX ст.

Ця інформація вказує на те, що росіяни були найбільш представлені у Харківському (39,4 %), Зміївському (35,6 %) та Вовчанському повітах (25 %). Від 10 до 15 % населення росіяни складали в наступних повітах: Старобільському – 14,7 %, Куп'янському – 13,1 %, Ізюмському – 12 % Охтирському – 11,3 %, Богодухівському – 10 %. Менше всього росіян мешкало у Валківському (2,3 %), Лебединському (4,3 %), Сумському (7 %) повітах [13, с. 130–143].

Майже в усіх повітах (за винятком Куп'янського та Старобільського) чоловіки-росіяни чисельно переважали над жінками. Найбільша перевага чоловіків спостерігалась у Сумському (54,2 %), Охтирському (53,6 %) та Валківському (52,7 %) повітах. На нашу думку, саме у ці повіти скеровувалась найбільша хвиля трудових мігрантів з російських губерній.

Таблиця 3

**Росіяни в Харківській губернії за переписом 1897 р.
(дані по губернії без врахування населення повітових міст)**

Повіт	Чисельність			Письменні			Освіта вища за початкову		
	чоловіки	жінки	всього в повіті	чоловіки	жінки	всього	Чоловіки	жінки	всього
Харківський	71292	66283	137575	31221	17391	48612	8690	7410	16100
	50,2 %	49,8 %	39,4 %	43,7 %	26,2 %	35,3 %	12 %	11 %	11,7 %
Охтирський	9803	8458	18261	2234	759	2993	417	323	740
	53,6 %	46,4 %	11,3 %	22,7 %	8,9 %	16,3 %	4,2 %	3,8 %	4 %
Богодухівський	8063	7777	15840	1634	572	2206	227	198	425
	50,9 %	49,1 %	10 %	20,2 %	7,3 %	13,9 %	2,8 %	2,5 %	2,6 %
Валківський	1985	1775	3760	990	608	1598	220	146	366
	52,7 %	47,3 %	2,6 %	49,8 %	34,2 %	42,5 %	11 %	8,2 %	9,7 %
Вовчанський	21420	20320	41740	5001	1049	6050	317	413	730

	51,3 %	48,7 %	25 %	23,3 %	5,2 %	14,4 %	1,5 %	2 %	1,7 %
Зміївський	41982	40497	82479	10701	2880	13581	654	347	1001
	50,9 %	49,1 %	35,6 %	25,5 %	7,1 %	16,4 %	1,5 %	0,8 %	1,2 %
Ізюмський	17000	16723	33723	4838	1705	6543	704	775	1479
	50,4 %	49,6 %	12 %	28,4 %	10,1 %	19,4 %	4,1 %	4,6 %	4,3 %
Куп'янський	15376	15448	30824	4136	1249	5385	374	298	672
	49,8 %	50,2 %	13,1 %	26,8 %	8 %	17,4 %	2,4 %	1,9 %	2,1 %
Лебединський	3916	3873	7789	916	444	1360	202	190	392
	50,2 %	49,8 %	4,3 %	23,2 %	11,4 %	17,4 %	5,1 %	4,9 %	5 %
Старобільський	26276	26656	52932	5087	1858	6945	532	331	863
	49,6 %	51,4 %	14,7 %	19,3 %	6,9 %	13,1 %	2 %	1,2 %	1,6 %
Сумський	8696	7323	16019	3606	1822	5428	881	686	1567
	54,2 %	45,8 %	7 %	41,4 %	24,8 %	33,8 %	10 %	9,3 %	9,7 %
Всього по губернії	225803	215133	440936	70364	30337	100701	13218	11117	24335
	51,2 %	48,8 %	17,6 %	31,1 %	14,1 %	22,8 %	5,8 %	5,2 %	5,5 %

Підраховано автором на основі аналізу "Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г." [13, с. 130–143].

Аналіз свідчить про те, що писемні росіяни були найбільш представлені у Валківському (42,5 %), Харківському та Сумському (35,3 та 33,8 % відповідно) повітах. Найменша чисельність письмених росіян мешкала у Старобільському та Богодухівському повітах (13,1 % і 13,9 %). Матеріали перепису дозволяють прослідкувати письменність росіян за статтю. У середньому у губернії письмених росіян-чоловіків було вдвічі більше, ніж росіянок (31,1 % та 14,1 % відповідно). Наприклад, у Харківському повіті писемність серед чоловіків складала 43,7 %, жінок – 26,2 %. Однак ця пропорція для різних повітів була різною. Так, майже утричі меншою була кількість грамотних жінок у порівнянні з письменними чоловіками у Куп'янському (6,9 % та 19,3 %), Зміївському (7,1 % та 25,5 %), Лебединському (11,4 % та 23,2 %), Богодухівському (20,2 % та 7,3 %) повітах. Незначна різниця між письменними росіянами та росіянками спостерігалась у Валківському повіті (49,8 % письмених чоловіків та 34,2 % письмених жінок) [13, с. 130–143].

Дані перепису населення 1897 р. дозволили проаналізувати стан розвитку середньої та вищої освіти росіян Харківської губернії. У матеріалах перепису вводилось категорія "освіта вища за початкову", без виділення окремо середньої та вищої. У середньому в губернії відсоток грамотних росіян складав 5,5 % (5,8 % у чоловіків, 5,2 % у жінок). Майже удвічі перевищувався середній показник в губернії у Харківському повіті – 11,7 %. Мінімальна кількість жителів з "освітою вищою за початкову" мешкала у Зміївському (1,2 %), Старобільському (1,6 %) та Вовчанському (1,7 %) повітах. У двох повітах кількість жінок з освітою навіть перевищувала кількість чоловіків. У Вовчанському: 1,5 % серед чоловіків та 2 % – серед жінок; в Ізюмському: 4,1 % та 4,6 % відповідно [13, с. 130–143].

Охарактеризувати російський елемент в етнічній структурі міст Харківської губернії дозволяють дані таблиці 4. Росіяни переважали не тільки у структурі Харкова (63,3 %), але й серед населення більшості міст Харківської губернії наприкінці XIX ст., за винятком Лебедина (41,8 %) та Старобільська (48 %). Саме у містах росіяни були представлені на промислових підприємствах, в установах органів влади, війську, освітній мережі.

Таблиця 4

Росіяни в етнічній структурі населення міст Харківської губернії за переписом 1897 р.

Місто	Чисельність			Письменні			Освіта вища за початкову		
	чоло-віки	жінки	всього в місті	чоловік и	жінки	всього	чоловіки	жінки	всього
Харків	57755	52659	110414	27874	16242	44116	8385	7223	15608
	52,3 %	47,7 %	63,4 %	48,2 %	30,8 %	39,9 %	14,5 %	13,7 %	14,1 %
Охтирка	1610	994	2604	973	481	1454	235	197	432
	61,8 %	38,2 %	11,1 %	60,4 %	48,3 %	55,8 %	14,5 %	19,8 %	14,5 %
Богодухів	231	183	414	177	113	290	27	45	72
	56,2 %	43,8 %	3,5 %	76,6 %	61,7 %	70 %	11,6 %	24,5 %	17,3 %
Вовчанськ	1534	1556	3090	911	586	1497	129	287	416
	49,6 %	49,4 %	20,4 %	59,3 %	37,6 %	48,4 %	8,4 %	18,4 %	13,4 %
Золочів	88	67	155	47	33	80	–	–	–
	56,7 %	43,3 %	2,3 %	53,4 %	49,2 %	51,6 %	–	–	–
Валки	305	229	534	227	140	367	–	–	–
	57,1 %	42,9 %	6,7 %	74,4 %	61,1 %	68,7 %	–	–	–

Зміюв	266	199	465	162	131	293	–	–	–
	57,2 %	42,8 %	9,9 %	60,9 %	65,8 %	63 %	–	–	–
Чугуєв	5910	4928	10838	3144	1272	4416	342	69	411
	54,2 %	45,5 %	86 %	53,1 %	25,8 %	40,7 %	5,7 %	1,4 %	3,7 %
Ізюм	1355	1345	2700	876	622	1498	307	290	597
	50,1 %	49,9 %	20,5 %	64,6 %	46,2 %	55,4 %	6 %	21,5 %	22,1 %
Сла- в'янськ	1902	1766	3668	1048	643	1691	84	232	316
	51,8 %	48,2 %	23,2 %	55 %	36,4 %	46,1 %	4,4 %	13,1 %	8,6 %
Куп'янськ	444	352	796	343	212	555	–	–	–
	55,8 %	44,2 %	11,5 %	77,2 %	60,2 %	69,7 %	–	–	–
Лебедин	170	236	406	118	153	271	41	73	114
	41,8 %	58,2 %	2,8 %	69,4 %	64,8 %	66,7 %	24,1 %	30,9 %	28 %
Старобільськ	955	1033	1988	680	618	1298	–	–	–
	48 %	52 %	20,2 %	71,2 %	59,8 %	65,2 %			
Суми	3623	3019	6642	2274	1429	3703	623	495	1118
	54,5 %	45,5 %	24 %	62,7 %	47,3 %	55,7 %	17,1 %	16,3 %	16,8 %

Підраховано автором на основі аналізу [13, с. 144–155].

Як зазначав Д. Багалій, росіяни у Харкові мешкали в середині XIX ст. на Москалівці та у центрі міста. "Совершенно особый мир, не походивший на прочие окраины Харькова, представляла собой старая Москалевка. Хозяином положения тут был "москаль", отставной солдат". Солдати у відставці працювали "за кров" (невеличкі присадибні ділянки, що їх отримували у кредит) у Карпова на фабриці, в лавках. "Сам Федот Андреевич держался старой веры и был ее покровителем в Харькове" [2, с. 127]. Окрім солдатів, росіяни переважали серед чиновників, представників органів влади. Так, вихідцем із Смоленської губернії був губернатор М. Каховський, вихідцем із Ярославської – П. Трубецький [2, с. 172].

Як зазначав Д. Багалій, майже повністю росіянами було представлено харківське купецтво: "Малоросс – плохой промышленник, а торговать он предпочитает тем, что у него под рукой. Конкурировать с великороссом в промыслах и торгах, требующих особой оборотливости, он был не в состоянии. А такой оборотливости требовали харьковские рынки... нужны были и сношения с фабрикантами, заграничными фирмами, умение пользоваться кредитами, постоянные передвижения с места на место, а ко всему этому у малоросса не было воспитано привычки условиями его предыдущей жизни (крестьянина)..." [2, с. 131].

Великими купецькими династіями у Харкові були Карпови, Павлови, Кузіни. Усі вони були вихідцями з російських губерній (переважно старообрядцями). Наприклад, Акін Павлов був родом із Коломенського повіту Московської губернії. Кузьма Кузін був вихідцем з північних губерній Російської імперії [2, с. 165, 169].

Вихідцями з російських губерній була значна кількість харківських підприємців. Так, Микита Полуектов, власник фабрики з виробництва цукерок, зумів добитися реалізації товарів на ринках півдня та сходу Росії, Кавказу, Закавказзя. Конкурував з М. Полуектовим завод Д. Кромського, харківського підприємця – вихідця з Курської губернії. Значні прибутки кондитерської фабрики дозволяли Д. Кромському займатися благодійністю – він постійно допомагав міському самоврядуванню рідного міста Корочі (Курська губернія), жертвував кошти на благоустрій міста, відкриття навчальних закладів, допомагав сиротам, інвалідам, людям похилого віку [2, с. 169, 172].

Значна кількість росіян працювала на залізниці. Після відкриття залізничного вокзалу за річкою Лопань (сучасний Південний вокзал) райони Лисої та Холодної Гори, Гончарівки були майже повністю заселені росіянами, робітниками залізниці. Проведення Балашовської залізниці та будівництво паровозобудівного заводу змінило сільський характер округи, "вытеснило из этих мест хатки и клуны, а вместе с ними и последние остатки малороссийской речи" [2, с. 131].

Можна припустити, що в повітових містах, як і в Харкові, відбувалась тенденція відмови міщан-українців від власної етнічної належності, мови та ідентифікація з російською народністю через використання російської мови як повсякденної.

Чисельність росіян у ряді повітових міст переважала над їхньою чисельністю у селах цих повітів. Так, наприклад, в Сумах мешкало 24 % росіян, а в селах Сумського повіту – 7 %, в Ізюмі – 20,5 %, в Ізюмському повіті – 12 %; Старобільську – 20,2 %, у Старобільському повіті – 14,9 %. Абсолютну більшість населення росіяни складали в Чугуєві – 88 % населення [13, с. 144–155].

У ряді повітів росіяни переважали серед сільського населення: так, у Богодухові мешкало 3,5 % росіян, а в повіті вони складали 9,9 % населення; у Зміюві – 9,9 %, у Зміївському повіті – 35,6 % населення. Сільське російське населення переважало над росіянами-міщанами у Куп'янському, Охтирському, Вовчанському повітах. Наведені дані спростовують традиційне твердження радянської та

сучасної української історіографії про те, що росіяни на Слобожанщині були в основному представлені в структурі населення міст.

Набагато вищим був рівень писемності росіян у містах у порівнянні із показниками у повітах. У Охтирці, наприклад, 55,8 % росіян були письменні, а в Охтирському повіті – лише 16,3 %, Лебедині – 66,7 %, Лебединському повіті – 17,4 %, у Вовчанську – 48,4 %, повіті – 14,4 %. Значною була диспропорція писемності російських міщанок та селянок. У Богодухові писемними були 61,7 % росіян, у селах повіту – 7,3 % російських жінок; у Куп'янську – 60,2 %, у Куп'янському повіті – лише 8 % [13, с. 130–143, 145–155].

У всіх містах і селах рівень писемних жінок був вдвічі-втричі нижчим, ніж писемних чоловіків. Так, у Зміївському повіті писемних серед росіян – чоловіків було 25,5 %, серед жінок – 8 %; у Куп'янському повіті – 26,8 % та 8 %, у Старобільському – 19,3 % та 6,9 % відповідно.

Прослідковувалась певна тенденція: у повітах з незначною кількістю росіян рівень їх писемності був вищим. Наприклад, у Сумському повіті росіяни складали 7 % населення, писемних серед них було 33,8 %; у Валківському повіті – всього росіян – 2,6 %, письменних – 42,5 %. Це зумовлювалось трудовою міграцією, військовою та адміністративною службою росіян у таких повітах. Так, у повітах, у яких росіяни були представлені корінним населенням, рівень їх освіти був значно нижчим [13, с. 130–143, 145–155].

Набагато вищим був відсоток росіян з середньою та вищою освітою у містах у порівнянні із селами: у Охтирці – 14,5 %, у повіті – 4 %, Богодухові – 17,3 %, у повіті – 2,6 %, Вовчанську – 13,4 %, у повіті – 1,7 %. За винятком Чугуєва та Сум в усіх повітових містах кількість жінок із освітою перевищувала кількість чоловіків з освітою. Ізюм – 6 % чоловіків та 21,5 % жінок з освітою, Слав'янськ – 4,4 % та 13,1 % відповідно. У повітах чисельність чоловіків із освітою була вищою, ніж жінок. Однак ця диспропорція була не дуже значною (Лебединський повіт – 5,1 % чоловіків з освітою та 4,9 % жінок; Богодухівський – 2,8 та 2,5 % відповідно) [13, с. 130–143, 145–155].

Українці та росіяни складали основну масу населення Харківської губернії наприкінці XIX ст. Дані перепису 1897 р. дозволяють зробити порівняльну характеристику цих етносів.

Аналіз даних таблиці 5 дозволяє зробити висновок про те, що у містах, за винятком Чугуєва, та повітах Харківської губернії наприкінці XIX ст. рівень писемності серед росіян був значно вищим за рівень писемності українців. Наприклад, у Сумському повіті – 33,2 % писемних серед росіян та 15 % серед українців. Особливо значною була різниця у кількості писемних українок та росіянок. У ряді міст відсоток писемних росіянок був у декілька разів більшим за відсоток писемних українок (Лебедин – 64,8 % писемних росіянок, 9,4 % – писемні українки) [13, с. 108–123].

Таблиця 5

**Писемність серед росіян та українців в Харківській губернії наприкінці XIX ст.
(дані по повітах з урахуванням мешканців повітових міст)**

Повіт, місто	Росіяни, %				Українці, %			
	всього	письменних	чоловіків	жінок	всього	письменних	чоловіків	жінок
Харків	63,4	39,9	48,2	30,8	25,9	36,9	48,5	24,3
Харківський	16,3	17,8	25,8	9,6	83,2	15,1	25,1	5,2
Охтирка	11,1	55,8	60,4	48,3	87,1	20,4	31,7	9,1
Охтирський	11,3	14,5	20,4	8	87,6	14,2	24,4	3,9
Богодухів	3,5	70	76,6	61,7	95	27	38,5	16,8
Богодухівський	10,8	14,9	21,2	8,3	87	11,1	19,7	2,5
Валки	6,7	68,7	74,4	61,1	92,5	27,48	40	15,3
Валківський	2,3	49,5	58,5	39,7	97,4	19,1	11,1	3,1
Вовчанськ	28	48,4	59,3	37,6	70,9	20,4	32,6	8,1
Вовчанський	24,8	13,6	22,1	4,6	75	14,2	24,6	3,6
Зміїв	9,9	63	60,9	65,8	89,2	25,8	39,5	25,8
Чугуїв	86	40,7	53,1	25,8	8,8	50	53,2	15,7
Зміївський	33,2	13,8	22,4	5,1	66,3	11,6	20,6	2,7
Ізюм	20,5	55,4	64,6	46,2	78,3	20,7	30	11,7
Ізюмський	10,8	17,6	26,3	8,9	87,3	10,3	18,1	2,6
Куп'янськ	11,5	69,7	77,2	60,2	86,7	30,1	41,2	18,6
Куп'янський	11,5	69,7	77	60,2	87,3	30,1	41,2	18,6
Лебедин	2,8	66,7	69,4	64,8	95,8	21	33,5	9,4
Лебединський	4,6	19,9	26,4	13,3	95	10,6	19,3	2
Старобільськ	20,2	65,2	71,2	59,8	78,4	21,2	30,3	12,8
Старобільський	14,5	12,7	19,2	6,13	83,5	13,08	17,6	2

Суми	24	55,7	62,7	47,3	70,5	32,9	46,1	19,4
Сумський	4,4	33,2	42	22,9	95,1	15,08	25,4	4

Складено автором на матеріалах [13, с. 108–123]

Матеріали перепису 1897 р. дозволяють порівняти рівень писемності та рівень освіти росіян з представниками інших народів, які мешкали в Харківській губернії наприкінці XIX ст.

Таблиця 6

Писемність найчисленніших народів в Харківській губернії та Харкові наприкінці XIX ст.

	Харківська губернія, %				Харків, %			
	всього в структурі населення	писемних	чоловіків	жінок	всього	писемних	чоловіків	жінок
Українці	80,6	13,2	22,3	4,1	25,9	36,9	48,5	24,3
Росіяни	17,7	22,8	31,1	14,1	63,4	39,9	48,2	30,8
Білоруси	0,4	11,3	19,8	3,5	0,35	43,3	48,7	29,2
Поляки	0,2	42,5	40	48	2,3	41,5	39	47,9
Німці	0,4	37,4	38,3	36,5	1,4	41,2	37,9	44,2
Євреї	0,5	49,1	56,7	39,8	5,6	49,6	57,4	40,1

Складено автором на матеріалах [13, с. 127, 147]

Таблиця 7

Освітній рівень населення Харківської губернії та Харкова наприкінці XIX ст.

(з освітою вищою за початкову)

	Харківська губернія, %			Харків, %		
	Всього з освітою	чоловіків	жінок	Всього з освітою	чоловіків	жінок
Українці	0,34	0,37	0,3	3,9	4,5	3,2
Росіяни	5,5	5,8	5,1	14,1	14,5	13,7
Білоруси	0,67	0,9	0,4	3,75	3,4	4,6
Поляки	26	26,7	23,7	26,1	25,4	27,5
Німці	15,7	17,1	14,3	43,3	46,7	40,1
Євреї	10,2	10,4	9,9	10,7	11,3	10
По губернії	1,4	1,5	1,3	12	12,6	11,3

Складено автором на матеріалах [13, с. 127, 147]

Дані таблиць 6–7 свідчать про те, що рівень писемності та освіти у росіян був вищим за українців та білорусів, однак росіяни поступалися полякам, євреям та німцям, у представників яких рівень освіти і писемності був традиційно вищим.

Аналіз даних переписів населення 1864, 1879 та 1897 рр. дозволяють прослідкувати динаміку збільшення чисельності росіян у структурі населення досліджуваного регіону. Зростання кількості росіян у Харкові та Харківській губернії зумовлювалося розвитком промисловості в другій половині XIX ст. Промислове піднесення краю в другій половині XIX ст. призвело до притоку на роботу росіян з низки етнічних російських губерній: Курської, Воронежської, Калузької та інших. Так, під час перепису 1897 року мешканці Харкова вказували, що вони є уродженцями інших губерній: Курської (47598 осіб), Воронежської (9275 осіб), Орловської (9807 осіб), Московської (3329 осіб) [13, с. 13].

Найбільш представлені росіяни були на великих промислових підприємствах Харкова. Так, наприклад, у 1897 р. 25 % робітників прибули до міста на роботу на промислові підприємства (Харківський паровозобудівний завод, завод Гельферіх – Саде та ін.) Серед них переважали росіяни. У 1902 р. частка на харківських підприємствах складала вже 43,4 %. Для порівняння: у Катеринославській губернії у 1902 р. робітники, що приїхали з інших губерній, передусім з центральних губерній Росії, складали 82,8 % штату великих промислових підприємств [5, с. 6]. Багато кваліфікованих робітників-металістів та інженерів прибувають на Харківський паровозобудівний завод із Москви, Санкт-Петербурга, Брянська та Калуги [5, с. 15].

Вважаємо, що до росіян відносили також русифікованих українців-робітників великих підприємств. На думку Д. Багалія, "чимало українців просто не признавали себе українцями, бо не знали, хто вони такі, а інші, поробившись свідомими перевертнями, навмисно записували себе руськими" [1, с. 217–218].

На нашу думку, в умовах русифікації регіону в XIX ст. до росіян також на основі даних про мову відносили представників інших народів (євреї, поляки, німці), які традиційно мешкали в Харківській губернії. При цьому їх загальна кількість, за даними перепису, складала лише 0,18 %, не відповідала дійсності.

Росіяни в середині XIX ст. у Харківській губернії склалися з місцевого населення. Про це свідчить домінування жіночого населення над чоловічим серед росіян в усіх повітах. Для порівняння, перепис

1897 р. засвідчив певну перевагу чоловічого населення серед росіян у низці повітів губернії. Це пояснюється притоком робітників на роботу, навчання, службу.

Із збільшенням чисельності росіян у Харківській губернії поступово зникав український національний одяг, традиції, мова, їм на зміну приходила російська мова і культура. Про зміну культури Харкова, його русифікацію у другій половині XIX ст. свідчать, зокрема, дані сучасника – К. Щелкова: "Со временем все в Харькове изменилось и утратило свой национальный характер. Теперь трудно встретить коренную жительку Харькова в национальном костюме и только старухи носят свои дукачи (червонцы и рубли) и манисто. Все типичное помешалось с Великорусским". Разом з традиційним українським одягом втрачала свої позиції у харківському суспільстві українська мова: "Грустно слышать речь отставшую от малорусской и не приставшую к великорусской. ... Хотя и в настоящее время, как и давно когда-то, с моечного плота слышится национальная песня, но уже как-то сдержанно, боязливо раздается она по реке..." [18, с. 61].

Причину таких етнічних змін у Харкові К. Щелков вбачав у масовій імміграції росіян: "Харьков с переселением сюда с коммерческой целью множества великорусских семейств утратил все свое родное. ... Харьков по характеру его жителей нельзя причислить ни к русским, ни к украинским городам..." [18, с. 59]. Д. Багалій також звертав увагу на важкість визначення національності харків'ян з другої половини XIX ст.: "щось середнє між малоросом та великоросом" [2, с. 61]. Остаточно перетворення Харкова на російське місто завершилось русифікаторською політикою радянської влади.

Таким чином, упродовж другої половини XIX ст. у Харківській губернії спостерігались процеси зростання чисельності росіян в етнічній структурі регіону. Вони переважали серед міщан і мали значне представництво у середовищі харківського чиновництва, купецтва, підприємців, освітян, пролетаріату та військових. Під впливом політики русифікації у зазначений період Харків поступово втратив позиції українського міста і перетворився на центр російської мови та культури. У подальшому дослідникам слід звернути особливу увагу на аналіз процесів відмови мешканців Харкова та губернії українського походження від власної етнічної ідентифікації і початку їх самовизначення як носіїв російської мови та культури.

Список використаних джерел

1. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Харків, 1990. – 245 с.
2. Багалей Д. И. История Харькова за 250 лет его существования (1655 – 1905). / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. В 2-х т. – Репринт изд. – Харьков, 1993. – Т. 2. – 982 с.
3. Варченко І. Г. Харків у другій половині XIX століття: український колорит / І. Г. Варченко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць. – Харків: Бізнес – інформ, 2000. – С. 48–55.
4. Верменич Я. Локальні виміри сучасного історичного пізнання: спроби типологізації / Я. Верменич // Регіональна історія України: зб. наук. ст. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Центр теоретико – методол. проблем іст. регіоналістики // В. Смолій. – К.: Ін-т історії України, 2009. – Вип. 3. – С. 9–40.
5. Воскресенский А. А. Революционная борьба рабочих Харьковского Паровозостроительного завода (1895–1917 гг.). Краткий исторический очерк. / А. А. Воскресенский – Х.: Изд-во Харьк. гос. ун-та им. А. М. Горького, 1958. – 246 с.
6. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль – М.: Госуд. Изда-во иностран. и национ. словарей, 1956. – Т. IV. – 683 с.
7. Историческая хронология Харьковской губернии / Под ред. К. П. Щелкова. – Х.: Б. И., 1887. – 367 с.
8. Каппелер А. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи / Андреас Каппелер // Россия – Украины: история взаимоотношений / А. И. Миллер, В. Ф. Репринцев, Б. Н. Фроля. – М.: Школа "Языки школьной культуры", 1997. – С. 125–144.
9. Мухіна І. Г. Участь національних меншин у суспільно-політичному та економічному житті Харківської губернії (XIX – початок XX ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2006. – 232 с.
10. Нагорна Л. Феномен регіоналізму і національна ідентичність в Україні: історичні витоки / Л. Нагорна // Регіональна історія України: зб. наук. ст. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Центр теоретико – методол. проблем іст. регіоналістики // В. Смолій. – К.: Ін-т історії України, 2007. – Вип. 1. – С. 107–122.
11. Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине / В. И. Наулко. – К.: Наукова думка, 1975. – 276 с.
12. Памятная книжка Харьковской губернии на 1864 год. – Харьков, 1864. – 338 с.
13. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – С.-П.: Издание Центр. стат. ком-та мин-ва внутр. дел, 1904. – Т. XLVII: Харьковская губерния. – 304 с.
14. Солошенко О. М. Національний склад населення Харківщини в другій половині XIX ст. / О. М. Солошенко // Вісник Харківського державного університету. – Харків: Видавництво ХДУ. – 1997. – Серія історія. – С. 71–79.
15. Статистическое описание Харьковской губернии // Харьковские губернские ведомости. – 1861. – № 6. – С. 50.
16. Сумцов М. Ф. Слобожане. Історично – етнографічна розвідка / М. Ф. Сумцов. – Харків: Вид-во "Союз", 1918. – 240 с.
17. Харьковский календарь на 1883 год. – Харьков: Издание Харьковск. Губернского статист. комитета, 1883. – 127 с.
18. Щелков К. П. Харьков. Историко – статистический опыт / К. П. Щелков. – Харьков, 1880. – 72 с.

Тетяна Арзуманова**РУССКИЕ В ЭТНИЧНОЙ СТРУКТУРЕ ХАРЬКОВСКОЙ ГУБЕРНИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX СТ.**

Рассмотрены русские в этнической структуре населения Харьковской губернии во второй половине XIX ст. Доказано, что на протяжении второй половины XIX века наблюдались процессы роста численности русских в структуре населения региона, укрепление позиций русского языка в отраслях промышленного производства, торговли, образования, науки, ежедневного общения, превращения Харькова в русскоязычный город с доминирующей русской культурой.

Ключевые слова: Харьковская губерния, русификация, этническая структура, русские, этническая идентификация.

Tetyana Arzumanova**THE RUSSIANS IN ETHNIC STRUCTURE OF POPULATION OF KHARKIV PROVINCE IN THE SECOND HALF OF XIX CENTURY**

The Russians in ethnic structure of population of Kharkiv provinces in the second half of XIX century are investigated. The author proved that during this period the growth of Russians in the region population structure, strengthening of Russian language positions in spheres of industrial production, trade, education, science were the main influenced on Kharkiv's citizens Russian language assimilation. Kharkov converted into the Russian-spoken city with the strong positions of Russian culture.

Key words: Kharkiv province, Russian language assimilation, ethnic structure, Russians, ethnic authentication.

УДК 94 (477) "18-19"**Микола Грабар****МАГНАТСЬКИЙ МАЄТОК У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.
(НА МАТЕРІАЛАХ ЯГІЛЬНИЦЬКОГО КЛЮЧА ЛЯНЦКОРОНСЬКИХ)**

У статті на основі аналізу архівних документів, що переважно вперше вводяться до наукового обігу, аналізується економічне становище та господарська діяльність магнатського маєтку у Східній Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст., на прикладі Ягільницького ключа графа Карла Лянцкоронського.

Ключові слова: Східна Галичина, Лянцкоронські, фільварок, прибуток, оренда.

Успішне проведення аграрної реформи має для економіки України особливе, стратегічне значення. Існує чималий історичний досвід щодо створення та діяльності великих підприємницьких аграрних господарств, деякі аспекти розвитку котрого можуть бути доречними і сьогодні. Пропонована стаття покликана привернути увагу до відносно вузького кола проблем (як в територіальному, так соціально-економічному аспектах), пов'язаних зі змінами у аграрних відносинах в поміщицькому господарстві Східної Галичини наприкінці XIX – на початку XX ст. Проте без розуміння цих проблем складно сформулювати узагальнену точку зору на процеси соціально-економічної модернізації регіону.

Еволюція поміщицьких господарств частково або опосередковано розглядалася польськими істориками-економістами й статистами кінця XIX – початку XX ст. [37–38; 40–41].

У радянській історіографії ця проблема висвітлювалася поверхово, тенденційно, у відповідності з ідеологічними потребами комуністичної влади. Серед досліджень радянського часу можна виділити роботи Г. Ковальчака [8], М. Кравця [9], П. Свежинського [13].

Серед публікацій варто виокремити статті Є. Гуменюка, у яких проаналізовано господарську діяльність, прибутковість та рентабельність підльвівських маєтків Потоцьких та Пеняцького маєтку Дідушицьких [3–4].

У наш час проблемі розвитку поміщицьких господарських комплексів в Україні другої половини XIX – початку XX ст. приділяється значна увага вітчизняними дослідниками, зокрема Л. Горенко [2], О. Лобко [11], В. Павлюком [12], Н. Теміровою тощо [14].

В українській історіографії на сьогодні практично немає комплексних досліджень про магнатські маєтки у Східній Галичині. Перед українськими дослідниками постає завдання проаналізувати еволюцію великого землеволодіння й методи господарювання у поміщицьких